

РЕТРОСПЕКЦІЯ ЯК МЕТОДОЛОГІЧНА ОСНОВА ДОСЛІДЖЕННЯ «ЖИВОГО» МОВЛЕННЯ ІВАНА ФРАНКА

У статті наголошено на необхідності актуалізації ретроспективного підходу при вивченні «живого» мовлення особистості, яка не є нашим сучасником. Мотивація активнішого впровадження ретроспекції зумовлена досвідом вивчення комунікативної компетенції Івана Франка.

Ключові слова: комунікативна компетенція, мовленнєвий факт, мовна особистість.

Проблеми сучасної лінгвістики, як відомо, висвітлюються передусім з огляду на основні постулати традиційної філософії, її методологію щодо діалектичного розвитку суспільних явищ, їх соціальної зумовленості.

Мова — історично матеріалізована, виокремлена, соціальна субстанція, що має свої особливості, зумовлені її «духом», як творчий процес конкретного народу, конкретної мовної особистості цього народу. Структурними ознаками мови (мовлення) вважають єдність таких складників, як духовне, матеріальне, соціальне, змістове й функціональне.

Теоретична концепція дослідження мовних явищ перебуває в постійному розвитку, відбуваються пошуки нових методологій, методів і методик, їх удосконалення, що безпосередньо пов'язано з розвитком науки про мову, розгалуженням її напрямів, зміною проблематики, суспільного запиту відповідно до часу. Е. Бенвенист слушно писав, що «лінгвістика стала фундаментальною наукою серед наук про Людину і суспільство, однією з найактивніших як у теоретичних пошуках, так і в розвитку методу»¹. Свого часу Л. А. Булаховський наголошував на необхідності вивчати «з можливою ґрунтовністю питання про метод у мовознавстві»². Це завдання буде актуальним завжди у зв'язку з безперервним поступом науки.

У цій статті спробуємо дати концепцію розвитку методології сучасних лінгвістичних досліджень у плані ретроспекції. Потреба активнішого впровадження такої методології зумовлена досвідом вивчення комунікативної компетенції генія української нації Івана Франка³.

Ретроспективний погляд скеровано саме на Івана Франка, оскільки він був тією особистістю, яка зуміла ввібрати в себе і культурний досвід свого рідного українського народу, і регіональну культуру галичан, і європейську культуру, і

¹ Бенвенист Э. Сосюр полвека спустя // Бенвенист Э. Общая лингвистика.— Благовещенск, 1998.— С. 59.

² Булаховський Л. А. Нариси з загального мовознавства // Булаховський Л. А. Вибрані праці : В 5 т.— К., 1975.— Т. 1.— С. 99.

³ Космеда Т. Комунікативна компетенція Івана Франка: міжкультурні, інтерперсональні, риторичні виміри.— Л., 2006.— 328 с.

світову культуру в цілому — як сучасну йому, так і попередню. Крім того, Іван Франко — людина, що дуже яскраво, як ніхто інший, спроектувала свою діяльність на різні сфери людського життя, тому вивчення комунікативної компетенції Івана Франка та інших яскравих представників української нації дасть можливість зробити нові висновки щодо специфіки розвитку «живої» мови українського народу в цілому.

У зв'язку із задекларованою методологією важливим на сьогодні є й питання сприйняття конкретної мовної особистості суспільством, суспільною і мовною свідомістю типових носіїв мови конкретного періоду на конкретній території, тобто з урахуванням конкретного хронотопу. Аналіз такого сприйняття й був покладений в основу ретроспективного вивчення комунікативної компетенції Івана Франка.

Одним із найпоширеніших методів мовознавства залишається метод спостереження над фактами мови, що може здійснюватися і в ретроспекції. Такі спостереження потребують пошуку яскравих прикладів, що були б типовими, показовими. Проблема полягає в тому, що при вивченні «живого» мовлення І. Франка збір матеріалу міг здійснюватися лише з готових писемних текстів. Загальновідомо, що найважливішим питанням методології є питання про джерела знань. Цілком слушно зазначив Г. Гійом, що «кожна теорія рухається назустріч фактам. І зустріч з фактом є критичним моментом теорії...»⁴, «потрібно дати теорії її шанс, шанс щасливої зустрічі з фактами...»⁵.

«Щаслива зустріч» з фактами у автора відбулася тричі. Перша пов'язана з виданням, здійсненим М. І. Гнатюком, — «Спогади про Івана Франка»⁶, де досить повно (з урахуванням попередніх збірників) репрезентовано спогади широкого кола громадських і культурних діячів Західної України й Наддніпрянщини кінця XIX — поч. XX ст., спогади рідних, близьких, приятелів, добрих знайомих і учнів Івана Франка. Ці спогади спроектовані як на вербальну, так і на невербальну комунікативну поведінку письменника.

Наголосимо, що для ретроспективного дослідження комунікативної компетенції кожної окремої мовної особистості дуже важливою і необхідною передумовою є наявність спогадів, що дають можливість побачити мовну особистість усебічно, крізь призму різних за соціальним статусом, професією, віком, статтю, ступенем знайомства, родинних зв'язків, характером інтерперсональних, інтеркультурних стосунків інтерпретаторів цієї мовленнєвої діяльності. Чим більша диференціація інтерпретаторів, тим об'єктивнішим буде аналіз мовленнєвої діяльності кожної конкретної особистості. Висвітлення мовленнєвої поведінки різними інтерпретаторами й дало змогу зробити висновок про те, що мовна свідомість Івана Франка справді була зорієнтована на чітку диференціацію мовлення залежно від конкретних ознак адресата, зокрема їх: 1) віку; 2) статі; 3) території, місцевості проживання; 4) суспільного статусу, роду діяльності, професії; 5) ідеології; 6) родинних стосунків; 7) ступеня інтимізації стосунків (приятель, знайомий і т. д.) та ін. Урахування зазначеного чинника мотивувало появу таких характеристик, як міжособистісні контакти І. Франка із земляками-українцями, представниками інших народів, особливості спілкування з влас-

⁴ Гійом Г. Рабочая гипотеза и теория // Гийом Г. Принципы теоретической лингвистики : Сб. неизданных текстов, подготовл. под рук. Р. Валена / Пер. с фр. П. А. Скредина. — М., 1992. — С. 25.

⁵ Там же. — С. 27.

⁶ Спогади про Івана Франка / Упоряд., вступ. стаття і прим. М. І. Гнатюка. — Л., 1997. — 637 с.

ними та чужими дітьми, молоддю, жінками, друзями, знайомими, малознайомими людьми, священиками, студентами, селянами тощо.

Автори спогадів характеризували не лише хронотоп (де? коли?) мовлення Франка, а й надавали конкретну вербальну і невербальну характеристику властивих Франкові паралінгвістичних засобів, починаючи із зовнішності, першого враження, яке справляв письменник на людей, його манери одягатися, ходити, працювати і т. д., характеризували голос, специфіку погляду, техніку мовлення, особливі мовленнєві манери, характерні дискурсивні слова, мовленнєві прийоми, мовлення в момент вияву різних душевних станів, почуттів — гніву, переживання, хвилювання, розчулення, співчуття, захоплення тощо. Для його усного мовлення характерні гумор, наявність прецедентності, використання ремінісценцій, міжкультурної діалогічності, толерантність, тактовність, ввічливість, уважність і т. ін.⁷

Спогади сучасників І. Франка стосуються різних мовленнєвих ситуацій, які виникали як у побуті, неофіційних ситуаціях, так і під час офіційних заходів. У спогадах містяться враження реципієнтів від Франкових промов, різних за жанром і тематикою. Саме це важливо для всебічного опису мовленнєвої поведінки. Досліджено специфіку мовлення І. Франка у родинному колі, під час дружніх бесід, зокрема на власному весіллі, під час знайомства з дружиною, на роботі, під час обговорення службових проблем, редагування текстів, навчання молодих, під час прогулянок, подорожей потягом, прийому гостей, у гостях, громадських місцях, зокрема у львівських кав'ярнях, на зібраннях, вічах, в академічних установах, під час декламації власних творів, на ювілеях, банкетах, у суді і т. д.

Друга так звана щаслива зустріч з фактологічним матеріалом — це «зустріч»: 1) документами щодо життєвих фактів Івана Франка, зокрема тих, що відображені в тогочасній пресі (публікації в газетах і журналах стосовно виступів Франка в суді, на вічах, у театрі, бібліотеках, щодо його декламування і т. д. з коментарями авторів цих статей, журналістів; такі замітки часто були досить докладними і виразними)⁸; 2) його власними спогадами, висловлюваннями, фрагментами листування, де часто йшлося про мовленнєву поведінку, до речі, і в критичній оцінці Франка щодо самого себе; 3) текстами його публічних виступів: у зібранні творів І. Франка містяться публічні виклади, різні за жанрами та тематикою, наприклад, доповідь на вічі 15 листопада 1906 р. «Суспільно-політичні погляди М. Драгоманова», промова на вечорницях у 43-ї роковини смерті Шевченка (Львів, 15 березня 1904 р.), доповідь «Шевченкова “Тополя”», виголошена на шевченківському святі у Станіславі (4 квітня 1890 р.), виступ на 25-річному ювілеї творчої діяльності, на банкеті з приводу зазначеної події, на ювілеях М. Лисенка, М. Конопницької, щодо ювілею І. Нечуя-Левицького та ін.; 4) оцінками, що їх залишив нам Іван Франко, стосовно публічного мовлення інших, доповідей його сучасників, зокрема з оцінкою доповідей Міріама⁹, тощо; 5) зі статтею Івана Франка «Вишукане красномовство» (*Parlar gentile*)¹⁰, де схарактеризовано деякі погляди письменника на проблеми красномовства, комунікації (такі роздуми фрагментарно містяться і в інших розвідках митця).

⁷ Космеда Т. Знач. праця.

⁸ Іван Франко : Документи і матеріали: 1856–1965.— К., 1966.— 542 с.

⁹ Франко І. Доповіді Міріама // Франко І. Зібрання творів : У 50 т.— К., 1981.— Т. 29.— С. 116–121.

¹⁰ Франко І. «Parlar gentile» // Там же.— 1982.— Т. 37.— С. 8–20.

Третя «щаслива зустріч» — це теоретичні дослідження мови творів письменника. На сьогодні, як відомо, франкознавство вже стало самостійним напрямом в українській науці, де логічно виокремлена лінгвістична франкіана. Лінгвістичний аспект мистецького феномену Івана Франка, як відомо, ґрунтовно вивчав Василь Сімович¹¹. Значний вклад у розробку лінгвістичної франкіани у другій пол. ХХ — поч. ХХІ ст. зробили І. І. Ковалик, Я. С. Закревська, Т. І. Панько, О. А. Сербенська, Л. М. Полюга, І. Й. Ощипко, Ф. С. Бацевич та ін.

Проте Іван Франко як мовна особистість на сьогодні є дослідженим лише частково, оскільки, як відомо, мовна особистість комуніканта — це репрезентований у мові та мовленні фрагмент свідомості мовця, що містить три рівні: вербально-семантичний, тезаурусний та мотиваційно-прагматичний. Вербально-семантичний та тезаурусний рівні І. Франка як мовної особистості частково вивчені і навіть відображені в українській лексикографії. Звичайно, що стосується тезауруса І. Франка, то повне його виокремлення та опис — праця майбутніх поколінь мовознавців. Проте на даний час досягненням слід уважати і словопоказчик «Лексика поетичних творів Івана Франка», укладачами якого є І. І. Ковалик, І. Й. Ощипко та Л. М. Полюга¹².

З. Франко свого часу докладно проаналізувала характер і ступінь вивченості спадщини І. Франка. При цьому вона зазначала, що «Іван Франко — такий багатогранний, охоплюючий всі ділянки суспільно-національного життя України останньої чверті ХІХ і початку ХХ ст. діяч, така могутня постать української культури, що всебічне вивчення діяльності великого Каменяра як за власними творами, так і за документами і матеріалами дає значні можливості для пізнання і розуміння суспільної обстановки того часу, причин і характеру історичних процесів та явищ»¹³, тому важливо вивчати ті умови, ту полілінгвокультурну ситуацію, культурний контекст, що мотивують і специфіку його комунікації. Як зазначалося, на тлі дослідження комунікації І. Франка можна робити цікаві спостереження щодо специфіки мовленнєвої поведінки українців, галичан зокрема.

Галицькі звичаї, традиції, особливості спілкування, мовлення відрізнялися від тих, які були поширені в Україні. Про це також згадують сучасники І. Франка; зокрема, С. Єфремова здивувало те, що до Франка зверталися у формі «доктор». Таке звертання не було прийнятним в Україні¹⁴. А коли І. Франко запросив свою майбутню дружину Ольгу з її сестрою на галицьку вечірку, то виникло здивування: «як це — тут усі свої, а поведяться зовсім як чужі! Ніхто й пари слів не сказав один до одного. Франко пояснив, що у них такий звичай: “Не можна розмовляти за танцями, бо зараз скажуть, що залицяєшся!”»¹⁵. У Києві під час весілля з І. Франком трапився навіть конфуз, про який згадує А. Трегубова: «Хтось крикнув: “Гірко!” Молодий не знав, що то воно означає, поки мій чоловік не дав йому пояснення, поцілувавши мене...»¹⁶. Г. Житецький дивувався мовленнєвій манері поведінки І. Франка, який вітався з усіма знайомими Житецького на вулицях Києва. І. Франко це пояснив просто: «у нас такий закордон-

¹¹ Франкіана Василя Сімовича / Упоряд., передмова та примітки М. Білоус і З. Терлака. — Л., 2005. — 234 с.

¹² Ковалик І. І., Ощипко І. Й., Полюга Л. М. Лексика поетичних творів Івана Франка. — Л., 1990. — 264 с.

¹³ Іван Франко : Документи і матеріали: 1856–1965. — К., 1966. — С. 3.

¹⁴ Єфремова С. Зі спогадів про Ів. Франка // Спогади про Івана Франка / Упоряд., вступ. стаття і прим. М. І. Гнатюка. — Л., 1997. — С. 225.

¹⁵ Трегубова А. Дещо з життя Ольги Франкової // Там же. — С. 156–157.

¹⁶ Там же.

ний звичай — вітатися зі всіма, хто вітається з супутником твоїм на вулиці»¹⁷. Перелік прикладів можна продовжити.

З цього приводу В. Сімович пише: «...при оцінці діяльності Франка ніколи не можна спускати з ока часу, в якому він виступав. Не можна не вважати людей та обставин, серед яких йому приходилося працювати. Не можна не брати під увагу тих думок, якими жила тоді українська суспільність Галичини. Не можна не звернути уваги на повітря, яким тоді дихало галицьке громадянство. Так сильно зрісся Франко з ґрунтом, на яким жив та держався, так зв'язаний він нерозривними нитками з цілим життям нашого народу в Галичині»¹⁸.

Важливо зазначити, що жодне явище природи й суспільства, зокрема й мова (мовлення), не може одночасно існувати і функціонувати в трьох хронологічно розмежованих планах — минулому, сучасному і майбутньому. У реальності воно завжди існує лише в одному плані — в плані сучасності, але вивчати і зіставляти всі ці плани окремо, без сумніву, необхідно. Очевидно, що сучасна лінгвістична методологія, спроектована на вивчення функціонального розвитку окремих мов з урахуванням їх прагматики, повинна ґрунтуватися на ретроспективному, синхронному, порівняльному і проспективному аспектах. Саме така єдність підходів забезпечує всебічність, комплексність, багатогранність і послідовність дослідження.

На важливості ретроспективної методології для розуміння змін, що відбуваються в мові, не раз наголошували науковці, зокрема і Р. Якобсон, який зазначав: «Що стосується фактора часу, то тут я наведу власні заперечення, які я висунув раніше, проти усталеної думки про статичний характер мовного коду. Вони зводяться до того, що кожна зміна спочатку виникає в лінгвістичній синхронії у процесі співіснування і вимушених змін..., і новомодних. Отже, лінгвістична синхронія сама виявляється динамічною; кожний мовний код на всіх його рівнях змінюється, і в кожній зміні одна з одиниць, що почергово замінюється на іншу, має додаткову інформаційну значущість і, відтак, набуває певного маркованого статусу на противагу нейтральному, немаркованому статусу іншої одиниці»¹⁹.

В. О. Аврорін пише, що ретроспекція у мовознавстві — це чи не головний, найактуальніший аспект дослідження, оскільки, по-перше, «він дає безпосередній вихід у практику “мовного будівництва”, і, по-друге, тому, що мовна ситуація являє собою систему явищ, які тісно пов'язані між собою та постійно взаємодіють, і вивчення шляхів її розвитку можливе тільки за допомогою зіставлення низки синхронних зрізів»²⁰.

Що ж до розбудови ретроспективної лінгвістики, то в мовознавстві є деякі напрацювання, зокрема це стосується проблем соціолінгвістики, які досить докладно схарактеризовані Ю. Д. Дешерієвим. На його думку, «відмінність синхронної лінгвістики від ретроспективної полягає в тому, що синхронна враховує стихійний і свідомий вплив соціальних чинників на функціонування мови, більше уваги приділяє свідомому впливу суспільства на мову»²¹, а ретроспективна має справу з усталеними фактами.

¹⁷ Житецький Г. Одруження І. Я. Франка // Спогади про Івана Франка.— С. 161.

¹⁸ Сімович В. Іван Франко. Його життя і діяльність // Франкіана Василя Сімовича.— С. 18.

¹⁹ Якобсон Р. Речевая коммуникация // Якобсон Р. Избранные работы по лингвистике.— Благовещенск, 1998.— С. 313.

²⁰ Аврорин В. А. Проблемы изучения функциональной стороны языка.— Ленинград, 1975.— С. 51–52.

²¹ Там же.— С. 343.

В енциклопедичних лінгвістичних словниках, на жаль, відсутні словникові статті під гаслом «Ретроспекція». Винятком є словник О. О. Селіванової, пор.: «Ретроспекція — вияв хронотопу як часу та простору описуваних у тексті подій, що передбачає перехід від теперішнього часу і простору модельного світу тексту до минулого. Р. зумовлює стагнацію текстового континууму й є ознакою його сюжетного різновиду. Згідно з концепцією І. Гальперіна, Р. диференціюється на авторську, зумовлену авторською моделлю перебігу подій у тексті, та читацьку, що ґрунтується на психологічній властивості адресата утримувати й актуалізувати в пам'яті вже прочитані фрагменти тексту, попередню інформацію. Останній тип Р. не пов'язаний із текстовим хронотопом, а є особливістю процесів сприйняття й розуміння тексту»²².

Оскільки в мовознавчій літературі функціонує терміносполучення «ретроспективна лінгвістика», то і її статус повинен бути окреслений чіткіше і репрезентований у довідковій літературі. Зрозуміло, що проблеми ретроспективної лінгвістики стосуються не лише історичного минулого окремих мов, особливостей мовленнєвого процесу окремих періодів у розвитку цих мов, а й особливостей мовної і комунікативної компетенції окремих особистостей, у конкретні періоди розвитку мов, зокрема особистостей ключових для культури конкретного народу.

Дослідження комунікативної компетенції окремої особистості на тлі функціонування конкретної мови в окремий період її розвитку можна спроекувати на проблеми світового лінгвістичного процесу, мовного життя окремої держави, народу, на соціолінгвістичні проблеми форм суспільної (мовної) свідомості й усіх сфер людської діяльності. Такий підхід допоможе глибше вивчати мову в єдності з розвитком суспільства, всіх сфер матеріального й духовного життя особистості, минулого, сьогодення і майбутнього суспільства, мови.

Доцільно виокремити проблематику і методику ретроспективної комунікативно орієнтованої лінгвістики, яка спроекувана на мовленнєвий аспект діяльності людини в усіх сферах її життя.

Отже, «живе» мовлення людини з минулого, як і кожне мовне явище, потребує інтерпретації, а тому однією з найважливіших проблем мовознавства є проблема методології та методів дослідження такого явища. Наукова методологія та методи мовознавства обираються з огляду на предмет, об'єкт, мету та специфіку використання конкретного дослідницького матеріалу. При вивченні комунікативної компетенції ключових постатей з минулого необхідно застосовувати ретроспективну методологію, що ґрунтується на конкретній методиці дослідження фактичного матеріалу, аналізі документальних і науково доведених фактів. Факти ретроспективного вивчення потрібні для сучасного мовознавства і для проєкції, планування мовного розвитку, його передбачення.

(Львів)

T. A. KOSMEDA

RETROSPECTION AS A METHODOLOGICAL GROUND FOR IVAN FRANKO'S SPEECH RESEARCH

Necessity of foregrounding retrospective approach while studying *live* speech of a non-contemporary personality has been pointed out. Motivation of more active retrospection introduction is pre-determined by the experience of Ivan Franko's communicative competence study.

Key words: communicative competence, speech fact, linguistic personality.

²² Селіванова О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія.— Полтава, 2006.— С. 513–514.